

Ο ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΑΛΗΝΟΣ
(ΜΟΝΩΔΙΑ ΕΠΙ ΤΩ, ΑΚΤΟΥΑΡΙΩ, ΤΩ, ΠΑΝΤΕΧΝΗ)*

Την αφορμή για το άρθρο αυτό μου την έδωσε η μνεία του ονόματος του γιατρού Αρχιγένη (1ος/2ος αι. μ.Χ.)¹ από τον Μιχαήλ Ιταλικό στην *Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆ*². Προς το τέλος της μονωδίας αυτής —που παραδίδεται κολοβή³— ο Μιχαήλ Ιταλικός, διδάσκαλος της ρητορικής και της ιατρικής στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως⁴, απαριθμεί τους τομείς της ιατρικής (ανατομία, χειρουργική, θεωρία σφυγμών κτλ.), στους οποίους διέπρεψε ο αποθανών Μιχαήλ Παντεχνής, γιατρός του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού⁵. Στην συνέχεια τον συγκρίνει με μερικούς μεγάλους γιατρούς της αρχαιότητας, τον Διοκλή τον Καρύστιο⁶, τον Αρχιγένη από την

* Ευχαριστώ τον αναπληρωτή καθηγητή Δ. Χρηστίδη για την υπόδειξη της μονωδίας αυτής του Μ. Ιταλικού. Ευχαριστώ, επίσης, τους καθηγητές Δ. Ι. Ιακώβ και Κ. Τσαντσάνογλου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

1. Για τον γιατρό αυτόν βλ. Α. Δ. Μαυρουδής, *Ο γιατρός Αρχιγένης από την Απόμεια Βίος και έργα*, Θεσσαλονίκη 1989 (διδακτ. διατρ.).

2. Η *μονωδία* εκδόθηκε το ίδιο έτος από: τον U. Criscuolo, «Un discorso e una monodia inediti di Michele Italico», *Atti Accad. d. Scienze Torino*, II, Cl. di Scienze mor., stor. e filol. 106 (1972) 593-634 (το κείμενο της μονωδίας στις σσ. 628-634), και τον P. Gautier, *Michel Italikos. Lettres et Discours* [Archives de l'Orient Chrétien, 14], Paris 1972, σσ. 110-115. Βιβλιοκρισίες για την έκδοση του Gautier: J. Guillard, *REB* 31 (1973) 363-364 / A. K., *VV* 34 (1973) 277-280 / W. Lackner, *Südostforschungen* 33 (1974) 521-523 / W. Hörandner, *JÖB* 24 (1975) 293-296 / J. E. Rexine, *Speculum* 50 (1975) 491-493 / A. Garzya, *BZ* 70 (1977) 102-105. Βλ., ακόμη, Κ. Α. Μανάφης, «Φιλολογικά παρατηρήσεις εις τὸ ἔργον τοῦ Μιχαήλ Ἰταλικοῦ», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73) 464-475.

3. Βλ. σ. 115, 8 G. (autier) = σ. 634, 127 Cr. (iscuolo).

4. Για τον Μιχαήλ Ιταλικό (12ος αι.) ο ενδιαφερόμενος μπορεί να συμβουλευτεί την βιογραφία που προτάσσει στην έκδοσή του ο Gautier, *Michel Italikos* (βλ. υποσημ. 2), σσ. 14-28· ειδικότερα για τους τίτλους και τα αξιώματά του βλ. σσ. 16-17: διδάσκαλος της ρητορικής· σσ. 17-19: διδάσκαλος της φιλοσοφίας· σσ. 19-21: διδάσκαλος της ιατρικής· σσ. 21-24: αποκρισιάριος του αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνού· σσ. 24-26: διδάσκαλος του Ευαγγελίου, και σσ. 26-28: μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως.

5. Οι πληροφορίες για τον Μιχαήλ Παντεχνή (12ος αι.) είναι πενιχρές· βλ. J. Kohler, *Der medizinische Inhalt der Briefe des Theophylakt von Bulgarien*, Leipzig 1918, σσ. 13 κ.ε., και Gautier, *Michel Italikos* (βλ. υποσημ. 2), σσ. 46-49, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

6. Για τον Διοκλή (4ος/3ος αι. π.Χ.) βλ. W. Jaeger, *Diokles von Karystos. Die griechische Medizin und die Schule des Aristoteles*, Chicago 1938 (ανατύπ.: Berlin 1963).

Απάμεια και τον Γαληνό, υποστηρίζοντας ότι τους ξεπέρασε όλους⁷, εκτός βέβαια από τον Ιπποκράτη⁸.

Το αρχικό ζητούμενο της εργασίας αυτής ήταν η διακρίβωση αν και κατά πόσον η μνεία του Αρχιγένη από τον Μιχαήλ Ιταλικό σήμαινε ότι (τα) έργα του γιατρού αυτού σώζονταν έως τον 12ο αιώνα, ή αν ο Μιχαήλ Ιταλικός —και ίσως και ο Μιχαήλ Παντεχνής⁹— τα γνώριζε μόνον έμμεσα. Αν η μνεία του ονόματος του Αρχιγένη σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα συμφραζόμενα της μονωδίας μας παρείχε την δυνατότητα να συμπεράνουμε, σε αντίθεση με τις λοιπές γνωστές μαρτυρίες, ότι ο Μιχαήλ Ιταλικός διάβασε έργο ή έργα του Αρχιγένη, με άλλα λόγια, ότι έργα του γιατρού αυτού σώζονταν τουλάχιστον έως τον 12ο αιώνα, αυτό θα αποτελούσε μια σημαντική συμβολή.

Αφού όμως οι πληροφορίες μας για τον Αρχιγένη προέρχονται κατά κύριο λόγο από τις αναφορές και τα παραθέματα του Γαληνού, το παραπάνω ζήτημα δεν μπορούσε παρά να εξεταστεί σε σχέση και με την γνώση του Γαληνού από τον Μιχαήλ Ιταλικό. Από την όλη μελέτη προέκυψαν ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις και για το αρχικό ζητούμενο, αλλά κυρίως για την μελέτη του Γαληνού στο Βυζάντιο, και επί του προκειμένου για την γνώση συγκεκριμένων έργων του γιατρού αυτού από τον Μιχαήλ Ιταλικό, και κατά πάσα πιθανότητα και από τον Μιχαήλ Παντεχνή¹⁰. Έτσι, η μελέτη αυτή είναι επικεντρωμένη κυρίως στην διερεύνηση της σχέσης του Μιχαήλ Ιταλικού με τον Γαληνό. Η αποσαφήνιση, όμως, της σχέσης αυτής αποδείχτηκε καθοριστική για την εξαγωγή συμπερασμάτων και για την άμεση ή έμμεση γνώση του Αρχιγένη από τον Μιχαήλ Ιταλικό· το ίδιο ισχύει και για τους λοιπούς γιατρούς που μνημονεύονται στην εξεταζόμενη μονωδία.

Όσον αφορά το θέμα της γνώσης του Γαληνού από τον Μιχαήλ Ιταλικό πρέπει κατ' αρχάς να επισημανθεί ότι διασώζεται ρητή μαρτυρία του ίδιου του Μιχαήλ Ιταλικού για το ότι χρησιμοποιούσε τα συγγράμματα του Ιπποκράτη και του Γαληνού για την διδασκαλία του στους σπουδαστές της ιατρικής¹¹. Η

7. Βλ. σ. 114, 30-32 G. = σ. 633, 115-116 Cr.: *Ἔῳ Ἀρχιγένην μὲν παρελάσας, Διοκλέα δὲ ἀποκρύψας, Ἰπποκράτην δὲ ζηλώσας, Γαληνοῦ δὲ καὶ τι πλεον ἐφευρηκῶς.*

8. Ίσως ο συγγραφέας της μονωδίας μνημονεύει και τον Ιπποκράτη, για να δείξει ότι ακριβώς, επειδή ο Μιχαήλ Παντεχνής *ἐξήλωσε* τον πατέρα της ιατρικής, γι' αυτό ξεπέρασε όλους τους άλλους. Πάντως η μνεία του ονόματος του Ιπποκράτη μαζί με τα ονόματα των άλλων γιατρών αποτελεί για τον Μιχαήλ Παντεχνή τιμητική σύγκριση και όχι σύγκριση υπεροχής.

9. Η μνεία του Αρχιγένη και του Διοκλή στην μονωδία δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι ο Μιχαήλ Παντεχνής γνώριζε αυτούς τους δύο γιατρούς. Η σύγκριση που κάνει ο Μιχαήλ Ιταλικός είναι ρητορική και δεν προϋποθέτει την γνώση αυτήν.

10. Είναι εύλογο να δεχτούμε ότι ο Μιχαήλ Παντεχνής γνώριζε τα ιπποκρατικά και τα γαληνικά συγγράμματα.

11. Βλ. στον λόγο *Πρὸς τὴν δέσποιναν κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν*, σ. 97, 19-20 G.:

γνώση του Γαληνού πιστοποιείται επίσης και από μερικά άλλα χωρία των έργων του¹². Σημαντικότερα, όμως, από αυτές τις γενικές μαρτυρίες πρέπει να θεωρηθούν τα στοιχεία εκείνα που πιστοποιούν την γνώση από μέρους του Μιχαήλ Ιταλικού συγκεκριμένων γαληνικών συγγραμμάτων και τα οποία προκύπτουν από την ανάλυση του περιεχομένου της μονωδίας στον Μιχαήλ Παντεχνή. Παραθέτω το εξεταζόμενο τμήμα της μονωδίας¹³:

σσ. 113, 23-115, 4 G. = σσ. 632, 76-634, 122 Cr.: *'Εντεϋθεν γὰρ αὐτῶ [sc. τῶ Παντεχνῆ] καὶ τὸ κράτος ἐν βασιλείοις αὐλαῖς καὶ τὸ τοῦ αὐτοκράτορος σέβας προσέγυγε· ἐν οὐδενὶ γὰρ τῶν πάντων οὗτος ἢ ἐν ἐκείνῳ τῶ ἀνδρὶ μετὰ γε [B et G.: μετήγαγε sc. Cr.] Θεὸν τὴν ζωὴν ἐξηρτήσατο καὶ σωτήρα ἑαυτοῦ τε καὶ τῶν ἐκείνου πάντων πολλακίς ἐκάλει μετὰ τοῦ παραπλέκειν τῶν ὀνομάτων τὰ τιμιώτατα. "Ὡ ποῖος μὲν ἦν νοσημάτων διαφορὰς [B et G.: -ρᾶς Cr.] ἐξευρίσκειν; Ποῖος δὲ πρώτας αἰτίας αὐτῶν ἀνευρεῖν ἢ τὰς προκαταρκτικὰς, ὡς ἐκείνοί φασιν, ἢ τὰς συνεκτικὰς καὶ ὅσαι ἄλλαι τοῖς ἰατροῖς ὀνομάζονται, ὡς δὲ καὶ συμπτώματα καὶ τὰ τῶν συμπτωμάτων αἷτια διελεῖν, καὶ τί μὲν ἴδιον ἐκάστου τί δὲ κοινὸν νόσημα καὶ τῶν ὁμοιομερῶν ὡσαύτως καὶ τῶν ὀργανικῶν; 'Οποδαπὸς δὲ ἐκεῖνος διαγιγνώσκειν καὶ πάθος καὶ μόριον πεπονθός, τὰ μὲν ἐπιστημονικῶς καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πράγματος, <τῆς> [addidi] ἀνατομικῆς ἐπαρηγόυσης αὐτῶ [corr. Μανάφη¹⁴: -τοῦ B, G. et Cr.], τὰ δὲ καὶ ἀπὸ σημείων, οὓς ἰατροὶ καλοῦσι τεχνικοὺς [corr. Cr.¹⁵: -κῶς B et G.] στοχασμούς; Καὶ τίς μὲν οὕτω διαγνώναι ὀξύτατος, τίς δὲ θεραπεῦσαι, ὡς οὕτως εἰπεῖν, ἐπιτευκτικώτατος; 'Εθεράπευε μὲν γὰρ τὰ κάμνοντα σώματα, καὶ τοῖς κατὰ δίαιταν ἐφίστατο πάθεισιν, ὡς τοῦτο μόνον εἰδώς· ἐχειροῦργει τοὺς παρὰ φύσιν ὄγκους [corr. Gouillard¹⁶: οἴκους B, G. et Cr.] καὶ περὶ τραυμάτων ἐγίνωσκεν, ὡς*

'Ιατροὺς δὲ τὰ τῆς φύσεως ἀπόρρητα ἐκδιδάσκειν καὶ καθηγεῖσθαι τούτοις τῶν βιβλίων 'Ιπποκράτους καὶ Γαληνοῦ ἔχω τε καὶ πρῶτον καὶ νῦν.

12. Βλ. την επιστολὴ Τῶ ἰατρῶ Λειψιώτη, σ. 207, 5-6 G.: καὶ οὐδὲ τὰ πρὸς Πίσωνά με διέλαθε τοῦ σοῦ Γαληνοῦ. Πρβ. καὶ *'Επὶ πέρδικι μονωδία τεθνηκότι μετὰ τῶν αὐτοῦ μαθητῶν παιζόντων*, σ. 104, 3-4 G.: *μέμφομαι Γαληνῶ τε καὶ 'Ιπποκράτει καὶ ὅσοι περὶ τῶν κατὰ μέρος φύσεων ἔγραψαν, μὴ γεγραφόσι θεραπείαν περδίκων.*

13. Πρέπει να σημειωθεί ότι η μονωδία παραδίδεται μόνον από έναν κώδικα, τον Bodl. Barocc. gr. 131, του 13ου αι. Ο κώδικας στην εργασία αυτήν μνημονεύεται με το σύμβολο B, όπως δηλαδή και στην έκδοση του Gautier, ὀ.π., σ. 111 (ο Criscuolo, ὀ.π., σ. 628, χρησιμοποιεῖ ως σύμβολό του το O). Στο κείμενο που παρατίθεται ἐδὼ ενσωματώνονται και μερικές βελτιωτικές επεμβάσεις που προτάθηκαν, ενώ οι λοιπές γραφές (λάθη του χφ., διαφορετικές αναγνώσεις των εκδοτῶν ἢ διαφορετικές προτιμήσεις) μνημονεύονται σε παρένθεση. Τέλος, επειδή η στίξη του κειμένου δεν συμφωνεῖ σε όλα τα χωρία και στις δύο εκδόσεις, κάθε φορά επιλέγεται σιωπηρὰ αὐτὴ που θεωρεῖται ὀρθότερη.

14. Βλ. Μανάφης, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973) 470.

15. Η σιωπηρὴ αὐτὴ διόρθωση (;) εἶναι επιβεβλημένη, επειδή ο τεχνικός στοχασμός εἶναι terminus technicus· για παραπομπές σε σχετικά χωρία, βλ. παρακάτω, στην σ. 40.

16. Βλ. Gouillard, *REB* 31 (1973) 364. Η γραφὴ οἴκους ἀντὶ ὄγκους ἀποτελεῖ σύνθηες λάθος των χφφ.· ενδεικτικὰ βλ. Ευριπ., *Ἴων* 15 (χριτ. υπόμεν. στον στίχ.).

ἐκείνο μόνον ἐψησκηκώς· εὐφρεστάτω δὲ τῷ καρπῷ τὴν χεῖρα ἐπέβαλλε καὶ οὕτω νοερώς εἶχε φάναϊ περι σφυγμοὺς [an -γμῶν?], ὡς τοῦτο μόνον γευγυμασμένος. Προήδει δὲ τὸ ἀποβησόμενον, ὡς οὐκ ἄλλο [B, G.: ἄλλος leg. Cr.] παρὰ τοῦτο κατωρθωκώς. Ὡ κατὰ δίαιταν μὲν τοὺς χειρουργικωτάτους παραδραμῶν, κατὰ χειρουργίαν δὲ τοὺς εἰς δίαιταν ἀρίστους νενικηκώς, ἢ, ἵνα ἐναλλάξας ἐρῶ, καὶ τοὺς κατὰ χεῖρα [corr. G.: -αν B: -ας leg. Cr.] εὐφρεστάτους ὑπερβαλῶν τῷ τῆς χειρὸς εὐκινήτω, καὶ τοὺς ἐπιφανεστάτους {καὶ} [delevi] διαιτητικοὺς [G. et B (?): διαίτους leg. Cr.] παρεληλακῶς ταῖς διαίταις καὶ μόνε τοῖς τῆς τέχνης μέρεσι κράτιστε. Τίς γὰρ ἐκείνου [corr. G.: -νος B et Cr.] καὶ ὄργανον μεταχειρίσασθαι δεξιώτερος, σπαθομήλην [corr. G.: -σμίλην B et Cr.]¹⁷ καὶ ἀμφισμίλην [an ἀμφιμήλην?]¹⁸ καὶ μηλωτίδα καὶ δεσμοὺς περιβαλεῖν [corr. G.¹⁹: παραλαβεῖν B ante corr.: παραβαλεῖν B post corr. et Cr.] καὶ βρόχους παντοδαπούς, οἶον τὸν λυκῶνυμον [B et G.: Λυκ- Cr.]²⁰ λέγουσιν²¹, ἢ τίς ἐκείνου τῶν ἀπάντων ἢ τὴν ὕλην [B et Cr.: ὄλην G.] μᾶλλον ἠπίστατο τὴν ἰατρικὴν, καίτοι [corr. G.: καὶ τὸ B et Cr.] ἄπειρον οὖσαν καὶ τῷ λόγῳ ἀπεριήγητον ἢ ἢ παρὰ τοῖς διαλεκτικοῖς λεγομένη εἰς ἦν τοὺς λόγους ἐκβάλλουσιν, ἢ

17. Ἡ γραφή *σπαθοσμίλην* του κώδικα, την οποία υιοθετεῖ ο Criscuolo, δεν μαρτυρεῖται κατὰ τα λεξικά (βλ. *TGL* καὶ *LSJ*⁹). Δεν εντοπίζεται, ἐπίσης, στα εκδομένα συγγράμματα του Γαληνοῦ καὶ των ἄλλων γιαιτρῶν. Αντίθετα, στον Γαληνό —πλην του ὀρου *σπαθομήλη*— εντοπίζεται καὶ ἡ γραφή *σπαθομίλη*: βλ. *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 6, 10 [II 574, 9 K.]: *Θεραπ. μεθ.* 13, 5 [X 889, 15 K.]: *Ἰπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Π. ἀρθρ.* 1, 42 [XVIII/1 376, 7 K.] καὶ 2, 43 [XVIII/1 478, 15 K.]. Λαμβάνοντας υπ' ὄψη ὅτι α) ἀπὸ τις τρεις γραφές *σπαθομήλη*, *σπαθομίλη* καὶ *σπαθοσμίλη*, μόνον ἡ πρώτη μαρτυρεῖται κατὰ τα λεξικά (βλ. *TGL* καὶ *LSJ*⁹, στο λήμμα *σπαθομήλη*): β) ὅτι ἡ γραφή *σπαθομίλη* μπορεῖ κάλλιστα να εἶναι ἀποτέλεσμα ἰωτακτισμοῦ καὶ γ) ὅτι το *σπαθοσμίλη* εἶναι ἀμάρτυρο στην ἰατρικὴ καὶ στην λοιπὴ γραμματεία, πιστεύουμε ὅτι πρέπει να υιοθετηθεῖ ἡ διόρθωση του Gautier. Βλ. καὶ την υποσημ. 18.

18. Κατὰ το *LSJ*⁹, το *ἀμφισμίλη* εἶναι ἐσφαλμένη γραφή ἀντὶ του *ἀμφίμηλον* (ἢ *ἀμφιμήλη*): Βλ. καὶ την υποσημ. 17.

19. Προκρίνεται ἡ διόρθωση του G., ἐπειδὴ υπέρ αὐτῆς συνηγορεῖ ἡ σχετικὴ ὀρολογία, ὅπως εντοπίστηκε στα γαληνικά συγγράμματα: ἡ δόκιμη ὀρολογία εἶναι *περιβάλλω ἐπίδεσμον* ἢ *π. βρόχον*· ἐνδεικτικά βλ. α) για το *περιβάλλω ἐπίδεσμον*: Γαλην., *Ἰπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Κατ' ἡθρ.* 2, 16 [XVIII/2 764, 5-6 καὶ 11-12 K.]: 3, 33 [XVIII/2 896, 8-9 K.]: 3, 37 [XVIII/2 918, 12 K.], καὶ β) για το *περιβάλλω βρόχον*: Γαλην., *Π. φυσ. δυν.* 1, 13 [II 37, 1-2 K. = Galeni scr. min. III 127, 20 Helmreich]: *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 3 [II 232, 17 K.] καὶ 7, 14 [II 637, 2-3 K.]. Αντίθετα, οἱ ἐκφράσεις *παραβάλλω* ἢ *παραλαμβάνω δεσμὸν* ἢ *βρόχον* εἶναι ἀμάρτυρες.

20. Ἡ ὀνομασία του *βρόχου* αὐτοῦ εἶναι συνέπεια του σχήματός του το οποίο θυμίζει το ὀμῶνυμο ζῶο· βλ. Γαλην., *Π. χρ. μορ.* 7, 14 [III 574, 3-5 K. = I 417, 6-7 Helmreich]: *προσαγορεύουσι δ' ἔνοι λύκον αὐτόν, ἅτε δὴ τέτταρα σκέλη τοῦ τοιούτου βρόχου λαμβάνοντος*. Ὁ *βρόχος* δεν ἔχει σχέση με το κύριο ὄνομα *Λύκος* (π.χ. ὁ γιαιτρός Λύκος ὁ Μακεδῶν). Συνεπῶς το ἀρχικό γράμμα του πρέπει να γραφεῖ μικρό. Βλ. καὶ Gouillard, *REB* 31 (1973) 364.

21. Στην φράση *οἶον τὸν λυκῶνυμον λέγουσιν* διαπιστώνεται ταυτολογία ἀνάμεσα στο ἐπίθετο *λυκῶνυμος* καὶ στο ρῆμα *λέγουσιν*. Ἡ ἀπλούστερη πρόταση ἀποκατάστασης του κειμένου εἶναι να ὀβελιστεῖ το *λέγουσιν*, δηλαδή: *οἶον τὸν λυκῶνυμον {λέγουσιν}*. Μια δευτέρη, κάπως περιπλοκότερη πρόταση, με την οποία ὁμως διατηρεῖται το ρῆμα, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *οἶον δν λύκον ὄνομα λέγουσιν*.

μέτρον ποσότητος [B et G.: ποσότητας leg. Cr.] και ιδέαν ποιότητος [B et G.: ποσότητας leg. Cr.] και, τὸ πάντων χαλεπώτερον, τὸ τῆς φαρμακείας ἢ ἀπλῶς τῶν ἔργων επικαιρότατον; Ὡ πόσος μὲν ἦν εἰς ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις, πόσος δὲ εἰς τὰ τῆς φύσεως ἔργα και πόσος [scr. Cr.: π... B: vestig. pron. non agnovit G.] <εἰς τὰ> [add. Cr.: τὰ G.²²] ἐν τοῖς μορίοις φιλοσοφήματα! Οἶος δὲ εἰς τὰ κατὰ τοὺς σφυγμοὺς ποικιλώτατα σκέμματα! Ὡ Ἀρχιγένην μὲν παρελάσας, Διοκλέα δὲ ἀποκρύψας, Ἴπποκράτην δὲ ζηλώσας, Γαληνοῦ δὲ και τι [B et G.: και τί Cr.] πλέον ἐφευρηκῶς καθ' ὅσον ἐκεῖνος μὲν τοὺς περὶ τῆς ψυχῆς ἀκριβεστέρους λόγους ἠγνόηκεν [B et Cr.: -σεν leg. G.], ὡς που κάκεῖνός φησι, σὺ [leg. G.: πᾶσαν leg. dubit. Cr.] δὲ και ταύτης τὴν οὐσίαν ἐπεγνωκῶς, ἐκ ταύτης ὡς ἀπὸ πρώτης ἀρχῆς ἀρξάμενος εἰς τὸ σῶμα κατήντας [B et G.: καταντήντας scr. Cr.]. Ὡ πᾶσαν μὲν βίβλον [leg. Cr.²³: βίου leg. G.] ἀνερευνήσας [leg. Hörandner²⁴: ἀνερευνώσας Cr.: ...ρου.ήσας G.] και νέαν [scr. Cr.: ... G.: καινήν τε dubitanter Hörandner]²⁵ και παλαιάν, πάντα δὲ παλαιὸν ἄνδρα τῇ τέχνῃ συνεισενγκόντα [B et Cr.: εἰσενγκόντα G.] πάλοι συγκεχωσμένον ἀνακαλύψας.

Απὸ το κείμενο, λοιπόν, τῆς μονωδίας προκύπτει ὅτι οἱ αναφερόμενοι τομεῖς τῆς ιατρικῆς, στους οἰοὺς διέπρεψε —κατὰ τον Μιχαήλ Ιταλικό— ο Μιχαήλ Παντεχνῆς, μποροῦν να διακριθοῦν σε τρεις κατηγορίες.

(α) Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν οἱ τομεῖς ἐκεῖνοι που θυμίζου ἀντονα τίτλους βασικῶν ἔργων του Γαληνοῦ:

1) σ. 114, 2 G. = σ. 632, 82 Cr.²⁶: Ὡ ποῖος μὲν ἦν [sc. ὁ Μιχαήλ Παντεχνῆς] νοσημάτων διαφορᾶς [B et G.: -ᾶς Cr.] ἐξευρίσκειν. Βλ. Γαληνό, *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων* [VI 836-880 K.].

2) σ. 114, 2-3 G. = σ. 632, 82-84 Cr.: Ποῖος δὲ πρώτας αἰτίας αὐτῶν [sc. τῶν νοσημάτων] ἀνευρεῖν ἢ τὰς προκαταρκτικᾶς²⁷, ὡς ἐκεῖνοί φασιν. Βλ. Γαληνό, *Περὶ τῶν προκαταρκτικῶν αἰτίων* [εκδ. K. Bardong, *Galenī De causis procatartictis*: CMG Suppl. II, Lipsiae et Berolini 1937, σσ. 1-55· εκδίδεται ἡ λατινική μετάφραση του ἔργου· το ελληγικό πρωτότυπο ἔχει χαθεί]²⁸.

22. Το τὰ ὑπάρχει και στὴν ἔκδοση του G., χωρίς ὁμως το σύμβολο τῆς προσθήκης στο κείμενο ἢ κάποια σχετική σημείωση στο κριτικό ὑπόμνημα. Ἐτσι δεν εἶναι σαφές ἀν πρόκειται για προσθήκη ἢ παραἀγνωση του G.

23. Βλ. και Hörandner, *JÖB* 24 (1975) 295.

24. Βλ. Hörandner, αὐτόθι.

25. Βλ. Hörandner, αὐτόθι.

26. Για το κείμενο των χωρίων που παρατίθενται γίνεται παραπομπή ταυτόχρονα και στις δύο ὑπάρχουσες εκδόσεις (βλ. ὑποσημ. 2).

27. Οἱ ὄροι πρώτη, προκατάρχουσα και προκαταρκτική αἰτία (ἢ πρῶτον αἰτιον κτλ.) εἶναι συνώνυμοι. Για τον ορισμό του προκαταρκτικοῦ αἰτίου βλ. [Γαλην.], Ὡρ. Ιατρ. 155 [XIX 392, 10-16 K.].

28. Ο Γαληνός αρκετές φορές σε διάφορα συγγράμματα του και με ποικίλες αφορμές κάνει λόγο για τα προκαταρκτικὰ αἰτια, χωρίς ὁμως να ὑπεισέρχεται σε λεπτομερεῖς ἀναπτύξεις

3) σ. 114, 4 G. = σ. 632, 84 Cr.: *ἡ τὰς συνεκτικὰς [sc. αἰτίας ἀνευρεῖν]*²⁹. Βλ. Γαληνό, *Περὶ τῶν συνεκτικῶν αἰτίων* [εκδ. M. Lyons, Galeni *De causis contentivis*: CMG Suppl. orient. II, Berolini 1969, σσ. 50-73 (ἡ αραβικὴ μετάφραση) και σσ. 131-141 (ἡ λατινικὴ μετάφραση)· το ελληνοκὸ πρωτότυπο ἔχει χαθεῖ]³⁰.

4) σ. 114, 4-5 G. = σ. 632, 85 Cr.: *ὡς δὲ καὶ συμπτώματα καὶ τὰ τῶν συμπτωμάτων αἴτια διελεῖν*. Βλ. Γαληνό, *Περὶ τῆς τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς* [VII 42-84 K.]³¹ και *Περὶ αἰτίων συμπτωμάτων βιβλία β´* [VII 85-272 K.].

5) σ. 114, 12-13 G. = σσ. 632, 93-633, 94 Cr.: *ἐχειροῦργει τοὺς παρὰ φύσιν ὄγκους* [corr. Gouillard³²: *οἴκους* B, G. et Cr.]. Βλ. Γαληνό, *Περὶ τῶν παρὰ φύσιν ὄγκων* [VII 705-732 K.].

6) σ. 144, 13 G. = σ. 633, 94 Cr.: *καὶ περὶ τραυμάτων ἐγίνωσκεν*. Πρβ.

ἀντίθετα παραπέμπει ὅποιον ἐπιθυμεί πλήρη ἐνημέρωση για το θέμα αὐτό να μελετήσει το σύγγραμμά του *Περὶ τῶν προκαταρκτικῶν αἰτίων* βλ. Γαλην., *Π. διαφ. πυρετ.* 1, 6 [VII 292, 11-14 K.]: *καὶ ὅστις γε προήρηται τελέως ἐν αὐτῷ γυμνάσασθαι, τὸ Περὶ τῶν προκαταρκτικῶν αἰτίων ἀναγινωσκέτω βιβλίον· ἐγὼ δὲ ἐν τῷ παρόντι μήκους φειδόμενος ἐνὶ κεφαλῶν σύμπαντα περιλαβὼν αὐτὸν ἀπαλλάξομαι* βλ. ἀκόμη, ὅ.π. 1, 3 [VII 280, 17-281, 3 K.]: *ὕπερ ὧν ἐν τῷ περὶ τῶν προκαταρκτικῶν ὀνομαζομένων αἰτίων αὐτάρκως διελεγμένους οὐδὲν δέομαι τὸ γε νῦν μεμνησθαι τῆς ματαίας φλυαρίας αὐτῶν [sc. τῶν ἐμπειρικῶν κ.ά.]· Π. τῶν ἐν τοῖς νοσήμ. αἰτ.* 2 [VII 10, 1-3 K.]: *Ἵπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Π. φύσ. ἀνθρ.* 2, 1 [XV 112, 14-16 K. = CMG V 9, 1, σ. 59, 7-9]. Βλ. ἀκόμη *Π. τῆς τῶν συμπτ. διαφ.* 2 [VII 54, 18-55, 1 K.]: *Π. αἰτ. συμπτ.* 1, 6 [VII 125, 11-12 K.]: *Π. τῶν πεπονθ. τόπ.* 6, 4 [VIII 406, 14-16 K.]: *Σύν. π. σφυγμ. ἰδ. πραγμ.* 9 [IX 458, 6-7 K.]: *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. τόπ.* 3, 1 [XII 642, 18-643, 1 K.], κ.ά. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία και σε συνδυασμό με το ἐξεταζόμενο χωρίο της μονωδίας πρέπει ἰσως να αποκλειστεί ἡ πιθανότητα να αναφέρει ο Μιχαήλ Ἰταλικὸς τον ὄρο *προκαταρκτικῶν αἰτίων*, ἀπλῶς ἐπειδὴ τον συνάντησε σε κάποιο ἄλλο ἀσχετο ἔργο του Γαληνοῦ.

29. Για τον ορισμό του *συνεκτικοῦ αἰτίου* βλ. [Γαλην.], *Ἔρ. Ιατρ.* 157 [XIX 393, 5-10 K.].

30. Ὅ,τι υποστηρίχθηκε στην υποσημ. 28 για τα *προκαταρκτικὰ αἴτια* ἰσχύει και για τα *συνεκτικὰ*. Ο Γαληνὸς κάνει λόγο σε διάφορα χωρία των συγγραμμάτων του για τα *συνεκτικὰ αἴτια*, χωρίς ὅμως να υπεισέρχεται στις βασικὲς ἀρχὲς της θεωρίας του για τα αἴτια αὐτά. Ἀπλῶς κάθε φορά ἐξετάζει τα *συνεκτικὰ αἴτια* σε σχέση με μια μεμονωμένη και ἐξειδικευμένη περίπτωση· ἐνδεικτικὰ βλ. Γαλην. *Π. δυσπν.* 1, 11 [VII 783, 5-7 K.] (δύσπνοια): *Π. διαγν. σφυγμ.* 2, 2 [VIII 853, 1-5 K.] και *Π. τῶν ἐν τοῖς σφυγμ. αἰτ.* 1, 1 [IX 1, 6-2, 2 K.] (σφυγμοί): *Θεραπ. μεθ.* 10, 10 [X 709, 16-18 K.] (φρίκη), κ.ά.

31. Η «διδασκαλία» των ἀρχαίων γιατρῶν ὅσον ἀφορὰ τα συμπτώματα των ἀσθενειῶν διακρινόταν σε δύο μέρη: α) στον καθορισμὸ των μεταξύ τους διαφορῶν και β) στον ἐντοπισμὸ των αἰτίων τους. Ἀν, λοιπόν, δεχτοῦμε ὅτι ἡ φράση *τὰ τῶν συμπτωμάτων αἴτια* πρέπει να συσχετιστεῖ με το γαληνικὸ ἔργο *Περὶ αἰτίων συμπτωμάτων*, τότε ἡ φράση *ὡς δὲ καὶ συμπτώματα* [sc. *διελεῖν*] μπορεί να συσχετιστεῖ μόνον με το γαληνικὸ *Περὶ τῆς τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς*. Πρέπει ἀκόμη να σημειωθεῖ ὅτι τα δύο αὐτά συγγράμματα για τα συμπτώματα παραδίδονται στα χφφ. με την ἴδια σειρά που μνημονεύονται ἐδῶ, δηλαδὴ πρώτο το σύγγραμμα που πραγματεύεται τις διαφορὲς των συμπτωμάτων και δεύτερο αὐτὸ που πραγματεύεται τις αἰτίες τους· σχετικὰ βλ. H. A. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte* [APAW, Geistes-sozialwissenschaftl. Kl.· Jhrg. 1906], Teil II, Leipzig 1906 (ανατύπ.: Leipzig-Amsterdam 1970), σ. 79-80 (τα χφφ. που παραδίδουν αὐτά τα δύο ἔργα).

32. Βλ. υποσημ. 16.

Galenī *De vulneribus* (ανέκδοτο· παραδίδεται μόνον λατινικά· βλ. Diels, ό.π., σ. 148).

Το έργο αυτό κατά τον Diels (ό.π.) απαρτίζεται από «exc. de vulneribus ex libro 1-6 Gal.» (sic) και παραδίδεται μόνον από τον κώδικα Monacens. 264 (1380 μ.Χ.). Μνημονεύεται εδώ με επιφύλαξη, επειδή είναι προφανώς ψευδο-γαληνικό, και είναι άγνωστος ο χρόνος σύνταξής του. Αν πράγματι το γνώριζε ο Μιχαήλ Ιταλικός, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πρωτοσυντάχθηκε και κυκλοφόρησε ελληνικά (στην γλώσσα δηλαδή της πηγής του), και ότι αυτό (το ελληνικό) κείμενο είχε υπ' όψη του ο βυζαντινός λόγιος.

7) σ. 114, 22 G. = σ. 633, 105 Cr.: και δεσμούς περιβαλεῖν [corr. G.: παραλαβεῖν B ant. corr.: παραβαλεῖν B post corr. et Cr.]³³. Βλ. [Γαληνό], *Περὶ τῶν ἐπιδέσμων* [XVIII/1 768-827 K.]³⁴.

8) σ. 114, 23 G. = σ. 633, 106 Cr.: και βρόχους παντοδαπούς [sc. περιβαλεῖν]. Το χωρίο αυτό μας αναγκάζει (αναλογικά με τα παραπάνω) να ανατρέξουμε σε έργο του Γαληνού με τίτλο *Περὶ βρόχων*. Τέτοιο σύγγραμμα, όμως, δεν περιλαμβάνεται ούτε στο εκδομένο *Corpus Galenicum* ούτε σημειώνεται στα ανέκδοτα έργα του Γαληνού που καταγράφει ο Diels. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί μία σχετική μαρτυρία στον [Γαλην.], *Π. ἐπιδέσμ.* 38 [XVIII/2 798, 6-8 K.]: ἐπιτελεῖται δ' οὕτως ὁ βρόχος ὁ καλούμενος βουκολικὸς ἢ δι' ἀγκυλωμάτων, <ὡς ἐν> [addidi] συντόμῳ ἐν τῷ περὶ βρόχων ἐκδεδώκαμεν πολλάκις (λατιν. μετάφρ.: «... concise libro de laqueis plerumque tradidimus»).

9) σ. 114, 28 G. = σ. 633, 112 Cr.: "Ὡ πόσος μὲν ἦν εἰς ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις. Βλ. Γαληνό, *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλία θ'* [II 215-731 K.]³⁵.

10) σ. 114, 29 G. = σ. 633, 113-114 Cr.: και πόσος [scr. Cr.: π... B: vestig. pron. non agnovit G.] <εἰς τὰ> [add. Cr.: τὰ G.]³⁶ ἐν τοῖς μορίοις φιλοσοφήματα. Πιθανότατα πρόκειται για αναφορά στο έργο του Γαληνού *Περὶ χρείας μορίων λόγοι ιζ'* [III 1-IV 366 K. = *Galenī De usu partium libri XVII* rec. G. Helmreich, τ. I-II, Lipsiae, Teubner, 1907-1909]³⁷.

33. Βλ. υποσημ. 19.

34. Βλ. και K. Schubring, *Die ps. galenische Schrift über die Verbände*, Kiel 1963. Σημειώνω, πάντως, ότι η *περὶ ἐπιδέσμων* διδασκαλία του Γαληνού αναπτύσσεται κυρίως σε τρία γνήσια έργα του, τα ακόλουθα: 'Υπόμν. εἰς 'Ιπποκρ. Π. ἄρθρ. [XVIII/1 300-767 K.], 'Υπόμν. εἰς 'Ιπποκρ. Π. ἀμ. [XVIII/2 318-628 K.] και 'Υπόμν. εἰς 'Ιπποκρ. Κατ' ἡγρ. [XVIII/2 629-925 K.]. Στα έργα αυτά, με αφορμή τα σχολιαζόμενα ιπποκρατικά χωρία, γίνεται λόγος για την ὕλη των ἐπιδέσμων, το σχήμα και την ποικιλία τους καθώς και για τους σκοπούς και τους τρόπους της ἐπιδέσεως. Πρβ. και το έργο που τιτλοφορεῖται 'Εκ τῶν Γαληνοῦ ὑπομνημάτων περὶ ἐπιδέσμων βιβλίον [XVIII/1 828-838 K.].

35. Πρβ. και τα ακόλουθα ανέκδοτα έργα που παραδίδονται με το όνομα του Γαληνού: *Περὶ ἀνατομῆς* (βλ. Diels, ό.π., σ. 115)· *Περὶ τῆς ἀνατομῆς ἐπὶ τῶν ζώντων* (βλ. Diels, ό.π., σ. 116) και *De anatomia parva* (παραδίδεται μόνον λατινικά· βλ. Diels, ό.π., σ. 137).

36. Βλ. την υποσημ. 22.

37. Πρβ. και το ακόλουθο ανέκδοτο έργο που παραδίδεται με το όνομα του Γαληνού: *Περὶ σώματος μορίων* (βλ. Diels, ό.π., σ. 126).

11) σ. 114, 29-30 G. = σ. 633, 114-115 Cr.: *οἷος δὲ εἰς τὰ κατὰ τοὺς σφυγμοὺς ποικιλώτατα σκέμματα*³⁸. Βλ. Γαληνό, *Περὶ σφυγμῶν* (= *Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν βιβλία δ'*: VIII 493-765 K.· *Περὶ διαγνώσεως σφυγμῶν βιβλία δ'*: VIII 766-961 K.· *Περὶ τῶν ἐν τοῖς σφυγμοῖς αἰτιῶν βιβλία δ'*: IX 1-204 K.· *Περὶ προγνώσεως σφυγμῶν βιβλία δ'*: IX 205-430 K.)³⁹. Επισημαίνω, επίσης, ὅτι ενδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ φράση τὰ κατὰ τοὺς σφυγμοὺς ποικιλώτατα σκέμματα. Ἡ λέξη *σκέμμα* απαντᾶ στον Γαληνό τρεῖς φορές σε συμφραζόμενα που ἀφοροῦν τοὺς σφυγμούς⁴⁰: βλ. Γαλην., *Π. διαγν. σφυγμ.* 2, 1 [VIII 836, 12 K.]· *Π. τῶν ἐν τοῖς σφυγμ. αἰτ.* 3, 16 [IX 150, 3 K.] καὶ *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 5 [XIX 32, 11 K. = II 110, 13-15 Müller]⁴¹. Πιθανότατα, λοιπόν, ἡ μνεία τῆς λέξεως αὐτῆς σε σχέση με τοὺς σφυγμούς καὶ ἀπὸ τον Μιχαήλ Ἰταλικό να ἐνισχύει τὴν ἀπόψη ὅτι καὶ γιὰ το προκείμενο χωρίο τῆς μονωδίας πηγὴ εἶναι ὁ Γαληνός.

(β) Στὴν δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν οἱ τομεῖς ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἀναφορὰ μᾶλλον στο περιεχόμενο παρά στον τίτλο κάποιου συγγράμματος του Γαληνού, με βάση ὅμως διάφορα στοιχεῖα μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε με βεβαιότητα τὸ γαληνικό ἔργο στο ὁποῖο ἀναφέρονται.

1) σ. 114, 5-6 G. = σ. 632, 86-87 Cr.: *καὶ τί μὲν ἴδιον ἐκάστου τί δὲ κοινὸν νόσημα καὶ τῶν ὁμοιομερῶν ὡσαύτως καὶ τῶν ὀργανικῶν* [sc. *μορίων*]. Με τὰ παραπάνω ὁ Μιχαήλ Ἰταλικός ἀναφέρεται στο σύγγραμμα του Γαληνού *Περὶ τῶν ἐν τοῖς νοσήμασιν αἰτιῶν* [VII 1-41 K.], συνοψίζοντας ἐπιγραμματικά τὸ περιε-

38. Λόγος γιὰ τὶς ἐπιδόσεις του Μ. Παντεχνή στὴν θεωρία τῶν σφυγμῶν ἐγίνε καὶ λίγο παραπάνω, σ. 114, 14-16 G. = σ. 633, 95-99 Cr.: *Ἐδφυστάτω δὲ τῶ καρπῶ τὴν χεῖρα ἐπέβαλλε καὶ οὕτω νοερώς εἶχε φάναι περὶ σφυγμοῦ, ὡς τοῦτο μόνον γεγυμνασμένος. Προῆδει δὲ τὸ ἀποβησόμενον, ὡς οὐκ ἄλλο παρά τοῦτο κατωρθώκως*. Στο χωρίο αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ τὴν πρόγνωση διὰ τῶν σφυγμῶν· βλ. καὶ τὸ ἔργο του Γαληνού *Περὶ προγνώσεως σφυγμῶν*. Ἄλλα συγγράμματα παραδεδομένα με τὸ ὄνομα του Γαληνού, που ἀναφέρονται εἰδικά στὴν πρόγνωση, εἶναι: *Περὶ προγνώσεως* [XIX 497-511 K.] = *Πρὸς Πατρόφιλον περὶ συστάσεως ἱατρικῆς* 17-20 [I 289-304 K.]· *Πρόγνωσης πεπειραμένη καὶ παναληθής* [XIX 512-518 K.]· *Περὶ κατακλίσεως προγνωστικὰ ἐκ τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης* [XIX 529-573 K.]· *Προγνωστικὰ* (ἀνέκδοτο· βλ. Diels, ὁ.π., σ. 130) καὶ *Εἰς τὸ Ἰπποκράτους Προγνωστικὸν ὑπομήματα γ'* [XVIII/2 1-317 K. = CMG V 9, 2, σσ. 195-378].

39. Ὁ Γαληνός, ὅταν ἀναφερόταν σ' αὐτὰ τὰ δεκαεξὶ βιβλία, συνήθιζε νὰ τὰ ονομάζει ἢ *περὶ τῶν σφυγμῶν πραγματεία* (βλ. *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 5: XIX 32, 3 K. = Galeni scr. min. II 110, 4-5 Mueller)· *Π. τρόμ. καὶ παλμ. καὶ σπασμ. καὶ ῥήγ.* 1 [VII 585, 4 K.], κ.ά. Εἰσαγωγικά, συμπληρωματικά ἢ συνόψεις τῆς πραγματείας αὐτῆς εἶναι τὰ ἔργα: *Περὶ σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένοις* [VIII 453-492 K.]· *Περὶ χρείας σφυγμῶν* [V 149-180 K. = σσ. 194-227 Farley-Wilkie]· *Σύνορις περὶ σφυγμῶν ἰδίας πραγματείας* [IX 431-549 K.]. Βλ. ἀκόμη [Γαληνός], *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθῆ καὶ φιλόσοφον* [XIX 629-642 K.] καὶ *Περὶ σφυγμῶν* (ἀνέκδοτο· βλ. Diels, ὁ.π., σ. 131).

40. Μία ἀκόμη φορὰ ἐντοπίστηκε στο ἔργο *Π. τῶν πεπονθ. τόπ.* 1, 1 [VIII 13, 9 K.].

41. Σε ἐντελῶς διαφορετικὰ συμφραζόμενα απαντᾶ ἡ λέξη *σκέμμα* μία φορὰ στον Ἰπποκρ., *Π. διατ. δξ.* 3 [II 244, 1-3 L.] καὶ δύο φορές στον Σωρ., *Π. γυν.* 1, 33, 1 [CMG IV 22, 11-12] καὶ 3, 48, 2 [CMG IV 126, 14-15].

χόμενό του. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τα εξής δύο στοιχεία. Το πρώτο στοιχείο είναι η δήλωση του ίδιου του Γαληνού στον πρόλογο του έργου του αυτού σχετικά με το περιεχόμενο: βλ. *Π. τῶν ἐν τοῖς νοσήμ. αἰτ. 1, 1* [VII 1, 3-6 K.]: *ἐξῆς δ' ἂν εἴη τὰς αἰτίας αὐτῶν [sc. τῶν νοσημάτων] ἐκάστου διελθεῖν, ἀπὸ τῶν ἀπλῶν τε καὶ ὁμοιομερῶν ὀνομαζομένων τοῦ ζῴου μορίων ἀρξάμενους, εἴτ' αὖθις ἐπὶ τὰ σύνθετά τε καὶ ὄργανικά μεταβάντας.* Το δεύτερο στοιχείο συνίσταται στην διαπίστωση ότι στην συνέχεια, στα κεφάλαια 1-6 πραγματεύεται τα ἴδια νοσήματα των ὁμοιομερῶν μορίων⁴², στα κεφάλαια 7-10 τα ἴδια νοσήματα των ὄργανικῶν μορίων⁴³ και στο κεφάλαιο 11 τα κοινὰ νοσήματα⁴⁴.

Αυτή είναι η συστηματική πραγμάτευση των ἰδίων και των κοινῶν νοσημάτων των ὁμοιομερῶν και των ὄργανικῶν μορίων. Περιστασιακά βέβαια ο Γαληνός επανέρχεται στο ἴδιο θέμα, ὅπως στο χωρίο *Θεραπ. μεθ. 2, 6* [X 125, 6-126, 7 K.], ὅπου κατὰ κάποιον τρόπο ανακεφαλαιώνει τα ὅσα ανέπτυξε προηγουμένως στα *περὶ τῆς τῶν νοσημάτων τε καὶ συμπτωμάτων διαφορᾶς ὑπομνήματα* καὶ πρὸς τοῦτους ἔτι τὰ τῶν αἰτίων αὐτῶν πριν πραγματευτεῖ (ὁ.π. 2, 7 [X 126, 8 κ.ε. K.]) τὰς θεραπευτικὰς ἐνδείξεις. Βλ., ἀκόμη, *Θεραπ. μεθ. 3, 3* [X 184, 13-18 K.] και 7, 2 [X 458, 9-12 K.]. Σημειῶν ἐπίσης ὅτι ο Γαληνός ἔγραψε ἕνα σύγγραμμα για τις διαφορές των ὁμοιομερῶν μορίων (βλ. Galenum, *De partium homoeomerium differentia* [εκδ. G. Strohmaier, στο: CMG Suppl. orient. III, Berolini 1970, αραβικά], το σύγγραμμα ὁμως αὐτό ἔχει διαφορετικό περιεχόμενο.

2) σ. 114, 7-10 G. = σ. 632, 87-90 Cr.: *Ὁποδαπὸς δὲ ἐκεῖνος διαγινώσκειν καὶ πάθος καὶ μόριον πεπονθός, τὰ μὲν ἐπιστημονικῶς καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πράγματος, <τῆς> [addidi] ἀνατομικῆς ἐπαρηγόσης αὐτῷ [corr. Μανᾶφης⁴⁵: -τοῦ B, G. et Cr.], τὰ δὲ καὶ ἀπὸ σημείων, οὓς ἰατροὶ καλοῦσι τεχνικοὺς [corr. Cr.: -ῶς B, G.] στοχασμοῦς.* Το χωρίο αὐτὸ σίγουρα παραπέμπει στο ἔργο του Γαληνού *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων* [VIII 1-452 K.]⁴⁶. Επιπλέον γίνεται λόγος —ἔστω και υπαινικτικά— για την μέθοδο τῆς διαγνώσεως του πάθους και του εντοπισμοῦ του μορίου που πάσχει, ὅπως αὐτὴ αναπτύσσεται στο *Π. τῶν πεπονθ. τόπ.*

42. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἐν τοῖς νοσήμ. αἰτ. 1* [VII 1, 7-2, 7 K.]: *ἐπεὶ τοῖνον ἐδείχθη, κατὰ μὲν τοὺς ἠνώσθαι τε καὶ ἠλλοιωθῆναι τὴν ὑποβεβλημένην οὐσίαν γενέσει καὶ φθορᾷ δοξάζοντας, ἅπανα νόσος ὁμοιομεροῦς τε καὶ ἀπλοῦ πρὸς αἰσθησιν σώματος ... ἀρξώμεθα καὶ νῦν ἐπισκοπεῖσθαι τὰς αἰτίας ἐκάστου τῶν νοσημάτων τῆς πρώτης ὑποθέσεως.*

43. Βλ. Γαλην., ὁ.π. 7 [VII 26, 10-12 K.]: *Ἄλλὰ γὰρ ἐπειδὴ καὶ τὰ τῶν ὁμοιομερῶν σωμάτων ἴδια νοσήματα διήλθομεν, ἐξῆς ἂν εἴη λέγειν τὰ τῶν ὄργανικῶν.*

44. Βλ. Γαλην., ὁ.π. 11 [VII 37, 8-10 K.]: *Ἐνός δ' ἔτι γένους νοσήματος κοινού πάντων τῶν μορίων, εἴτ' ὄν ὁμοιομερῆ τε καὶ ἀπλᾶ τελέως, εἴτε καὶ σύνθετα εἴη, τὰς αἰτίας τῆς γενέσεως ἐπιεῖν χρῆ.*

45. Βλ. υποσημ. 14.

46. Για το ταυτόσημο των ὀρων μόριον και τόπος βλ. Γαλην., *Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 1, 1* [VIII 1, 1-3 K.]: *Τόπους ὀνομάζουσι τὰ μόρια τοῦ σώματος οὓχ οἱ νεώτεροι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν παλαιῶν ἰατρῶν οὓκ ὀλίγοι.*

Τόσο η φρασεολογία όσο και οι δύο τρόποι διαγνώσεως (α' επιστημονικῶς καὶ ἐκ τῆς οὐσίας, <τῆς> ἀνατομικῆς ἐπαρηγοῦσης, καὶ β' ἀπὸ σημείων, οὓς ... καλοῦσι τεχνικοὺς στοχασμοὺς) επιβεβαιώνουν ὅτι ὁ Μιχαήλ Ἰταλικὸς γνώριζε πολὺ καλὰ αὐτὸ το γαληνικὸ ἔργο· βλ. Γαλην., Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 1, 1 [VIII 1, 1-2, 4 K.]: *Τόπους ὀνομάζουσι τὰ μόρια τοῦ σώματος ..., σπουδάξουσί τε διαγινώσκουσιν τὰ κατ' αὐτοὺς πάθη ... νυνὶ δὲ μόνον, ὅπως ἂν τις διαγινώσκῃ τὰ πάσχοντα μόρια, πρόκειται σκοπεῖσθαι. Τὰ μὲν οὖν ἐπιπολῆς ἐτοιμῶς ὑποπίπτει ταῖς αἰσθήσεσιν ἅμα ταῖς ἰδέαις τῶν παθῶν ὅσα δ' ἐν τῷ βάθει κατακέκρυπται, γεγυμνασμένου δεῖται τὸν λογισμὸν ἀνδρὸς ἐν τε ταῖς ἐνεργείαις τῶν μορίων καὶ χρεαίαις⁴⁷, οὐχ ἤκιστα δὲ κἂν τῇ προηγουμένη τούτων ἀνατομῆ· αὐτόθι [VIII 3, 5-7 K.]: καὶ μὲν δὴ καὶ ἀγγείου τι μόριον οὐ μικρὸν ἀναβηχθὲν ἐθεασάμεθα, σαφῶς ἐνδεικνύμενον καὶ τοῦτο τοῖς ἐμπείροις ἀνατομῆς, ὡς ἐκ τοῦ πνεύμονός ἐστι· αὐτόθι [VIII 3, 7-11 K.]: τὰ μὲν γὰρ κατὰ τὴν ἐν τῷ τραχήλῳ τραχειᾷ ἀρτηρίαν ἀγγεῖα τριχοειδῆ πάντ' ἐστίν, ὥστ' οὐ μόνον ἡ τῆς οὐσίας ἰδιότης, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγεθος ἐνδείκνυται πολλάκις οὐκ ἀσαφῶς, ὁποῖός τις ἐστὶν ὁ πεπονθῶς τόπος· αὐτόθι [VIII 6, 13-14 K.]: ἕτερος δὲ τρόπος ἐστὶ διαγνώσεως ἐκ σημείων τινῶν, ὅταν ἐν ἄλλοτρίᾳ χώρᾳ περιέχηται τι παρὰ φύσιν, καὶ ὅ.π. 3, 4 [VIII 145, 10-17 K.]: ὅπως οὖν χρῆ διαγινώσκειν αὐτὰς [sc. τὰς διαθέσεις] πρῶτον ἐζήτησα, καὶ τούτων τινὰς μὲν ἐπιστημονικὴν διάγνωσιν ἐχούσας εὔρον, ἐνίας δ' ὑποπεπτωκυῖας τῷ καλουμένῳ τεχνικῷ στοχασμῷ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτὰς ὡς τὸ πολὺ κατορθουμένας· ἡ γὰρ τοῦ τεχνικοῦ στοχασμοῦ δύναμις τοιαύτη τις ἐστίν⁴⁸· ἀλλὰ καὶ ταῦτα καὶ πρὸ τούτων ὅσαι τῶν σπανίων διαθέσεων ἐπιστημονικὴν διάγνωσιν ἐχουσιν, εὔρον αἰεὶ δεομένας τῆς τῶν πεπονθῶτων μορίων διαγνώσεως.*

3) σ. 114, 11-12 G. = σ. 632, 92-93 Cr.: καὶ τοῖς κατὰ διαίταν ἐφίστατο πάθεσιν. Στὴν ἀναφορὰ αὐτῇ πιθανότατα λαμβάνει τὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ *Περὶ λεπτινότητος διαίτης*, ὅπως συνάγεται ἀπὸ το παρακάτω χωρίο, Π. λεπτ. διαίτ. 1 [σ. 44, 1-6 Marinone⁴⁹]: *Ἐπειδὴ τὰ πλεῖστα τῶν χρονίων ἀρρωστημάτων λεπτινότητος χρῆζει διαίτης, ὡς πολλάκις ἐπὶ μόνῃ ταύτῃ καταστῆναι καὶ μηδενὸς ἐπιφαρμάκου δεηθῆναι, καλῶς ἂν ἔχοι διορίσασθαι <τι> περὶ αὐτῆς ἀκριβέστερον· ἄμεινον γὰρ ἐν οἷς ἐγχωρεῖ διαίτη μόνον χρησάμενον ἐπιτυχεῖν τοῦ τέλους, ἐν τούτοις ἀφίστασθαι τῶν φαρμάκων⁵⁰.*

47. Δηλαδή ἡ διάγνωση θα γίνετο ἐπιστημονικῶς καὶ ἐκ τῆς οὐσίας.

48. ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΕΧΝΙΚὸΝ ΣΤΟΧΑΣΜὸΝ βλ. Γαλην., Π. κρίσ. 1, 9 [IX 583, 4-5 K.]: καλῶ δὲ τεχνικὸν στοχασμὸν, ὅς ἂν ἐγγυτάτω τῆς ἀληθείας ἀφίκηται. ΓΙΑ ἄλλα σχετικὰ χωρία βλ. παρακάτω, στὴν σ. 40.

49. N. Marinone (εκδ.), *Galeno La dieta dimagrante* [Historica politica philosophica. II pensiero antico. Studi e Testi 5], Torino 1973.

50. ΣΤΟΝ ΓΑΛΗΝὸ ΠΡΟΣΓΡΑΦΕΤΑΙ ἓΝ ΑΚΟΜΗ ΔΙΑΙΤΗΤΙΚὸ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ: *Περὶ διαίτης καὶ θεραπειῶν πρὸς ἀντικένσορα πατρίκιον*, τὸ ὁποῖο ὁμῶς εἶναι ἀνέκδοτο· βλ. Diels, ὅ.π., σ. 118. ΤΑ

4) σσ. 114, 32-115, 1 G. = σ. 633, 116-118 Cr.: καθ' ὅσον ἐκεῖνος [sc. ὁ Γαληνός] μὲν τοὺς περὶ τῆς ψυχῆς ἀκριβεστέρους λόγους ἠγνόηκεν [-κεν B et Cr.: -σεν G.], ὡς που κάκεϊνός φησι. Το χωρίο αυτό διαφέρει από τα προηγούμενα που εξετάστηκαν, επειδή σ' αυτό γίνεται ρητή αναφορά στον Γαληνό. Η φράση του Μιχαήλ Ιταλικού σίγουρα υποκρύπτει γνώση και αναφορά στα σχετικά με την ψυχή συγγράμματα του Γαληνού, και πιθανότατα στο σύγγραμμα Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεις αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἔπονται [IV 767-822 K. = Galeni ser. min. II 32-79 Mueller]. Με το ὡς που κάκεϊνός φησι ο Μιχαήλ Ιταλικός πιθανότατα παραπέμπει στο ακόλουθο χωρίο του προμνημονευθέντος γαληνικού συγγράμματος, ὁ.π. 3 [IV 775, 16-776, 12 K. = Galeni ser. min. II 38, 18-39, 6 Mueller]: ἀκόλουθον γὰρ ὁρῶ τοῦτο τῶ περι ψυχῆς δόγματι τοῦ Πλάτωνος, ἀπόδειξιν δ' οὐδεμίαν ἔχω λέγειν αὐτοῦ διὰ τὸ μὴ γινώσκειν με τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς ὅποια τίς ἐστιν, ἐκ τοῦ γένους τῶν ἀσωμάτων ὑποθεμένων ἡμῶν ὑπάρχειν αὐτήν. Ἐν μὲν γὰρ σώμασί γε τὰς κράσεις ὁρῶ πάμπολύ τε διαφερούσας ἀλλήλων καὶ παμπόλλας οὐσας· ἀσωμάτου δ' οὐσίας αὐτῆς καθ' ἑαυτὴν εἶναι δυναμένης, οὐκ οὐσης δὲ ποιότητος ἢ εἶδους σώματος οὐδεμίαν ἐπινοῶ διαφορὰν καίτοι πολλάκις ἐπισκεψάμενός τε καὶ ζητήσας ἐπιμελῶς, ἀλλ' οὐδέ πως οὐδὲν οὐσα τοῦ σώματος εἰς ὄλον αὐτὸ δύναται ἂν ἐκτείνεσθαι. τούτων μὲν οὐδὲν οὐδ' ἄχρι φαντασίας ἐνοησάμεναι δεδύνημαι, καίτοι προθυμηθεὶς χρόνῳ παμπόλλῳ⁵¹.

(γ) Στην τρίτη κατηγορία κατατάσσονται οι τομείς εκείνοι που πιθανότατα αποτελούν αναφορές σε έργα του Γαληνού, από την διατύπωσή τους όμως δεν παρέχονται επαρκή στοιχεία, ώστε να καταστεί δυνατός ο ακριβής εντοπισμός του γαληνικού έργου στο οποίο αναφέρονται.

1) σ. 114, 27 G. = σ. 633, 110-111 Cr.: τὸ τῆς φαρμακείας [sc. ἔργον ἠπίστατο]⁵². Ο Μ. Ιταλικός γνωρίζει το φαρμακολογικό έργο του Γαληνού, όπως μας επιτρέπεται να συμπεράνουμε από το χωρίο της επιστολῆς Τῶ ἰατρῶ Λειψιώτῃ, σ. 207, 5-7 G.: καὶ οὐδὲ τὰ πρὸς Πίσωνα με διέλαθε τοῦ σοῦ Γαληνοῦ (πρόκειται για το γαληνικό φαρμακολογικό σύγγραμμα Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς: XIV 210-294 K.). Είναι πολύ πιθανό να υποθέσουμε ότι ο Μ. Ιταλικός γνώριζε τουλάχιστον τα βασικά φαρμακολογικά έργα του Γαληνού, Περὶ συνθέ-

λοιπά σχετικά συγγράμματα που παραδίδονται με το όνομα του Γαληνού αποτελούν ὑπομνήματα στα υποκρατικά έργα Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς, Περὶ τροφῆς καὶ Περὶ διαίτης ὀξέων.

51. Τα λοιπά σχετικά με την ψυχὴν συγγράμματα του Γαληνού είναι: Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν [V 1-57 K. = Galeni ser. min. I 1-44 Marquardt], καὶ Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἁμαρτημάτων [V 58-103 K. = Galeni ser. min. I 45-81 Marquardt] (ο Μ. εκδίδει τα δύο αυτά συγγράμματα ως ενιαίο έργο, αποτελούμενο από δύο βιβλία, με τον τίτλο: Περὶ τῶν ἰδίων ἐκάστῳ παθῶν καὶ ἁμαρτημάτων τῆς διαγνώσεως): πρβ. καὶ Περὶ τῶν Ἰπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων βιβλία θ' [V 181-805 K. = CMG V 4, 1 καὶ 2, Berolini 1978].

52. Βλ. καὶ σ. 114, 24 G. = σ. 633, 107 Cr.: καὶ τὴν ἕλλην μᾶλλον ἠπίστατο τὴν ἰατρικὴν.

σεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους βιβλία ι' [XII 378-XIII 361 K.], *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη βιβλία ζ'* [XIII 362-1058 K.], *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων βιβλία ια'* [XI 379-XII 377 K.] καὶ *Περὶ ἀντιδότην βιβλία β'* [XIV 1-209 K.]. Ἡ ἀπόψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι ὅλες σχεδὸν οἱ φαρμακολογικὲς συνταγὲς τῶν βυζαντινῶν ἰατροσοφῶν προέρχονται ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα.

2) σ. 114, 28-29 G. = σ. 633, 112-113 Cr.: *πόσος δὲ εἰς τὰ τῆς φύσεως ἔργα*. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ σε κάποιον ἀπὸ τὰ δύο παρακάτω —ἢ καὶ στα δύο— ἔργα τοῦ Γαληνοῦ *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων* [II 1-214 K. = Galeni scr. min. III 101-257 Helmreich] καὶ *Περὶ οὐσίας τῶν φυσικῶν δυνάμεων* [IV 757-766 K.] = αποσπ. (;) ἀπὸ τοῦ ἔργο *Περὶ τῶν ἑαυτῶ δοκούντων* (βλ. G. Helmreich, *Philologus* 52, 1893, 431)⁵³.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἰατρικοὶ ὅροι ποὺ μνημονεύονται στὴν μονωδία ἐντοπίζονται στὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ.

(α) Μόνον στὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ ἐντοπίζονται οἱ ἀκόλουθοι ὅροι:

1) σ. 114, 9-10 G. = σ. 632, 90 Cr.: *τεχνικοὺς στοχασμοὺς*] Βλ. Γαλην., *Πρὸς τοὺς π. τύπ. γράψ.* 2 [VII 480, 1 K.]. *Π. τῶν πεπονθ. τόπ.* 1, 1 [VIII 18, 12-13 K.]. *Π. κρίσ.* 1, 5 [IX 562, 10 K.], 1, 9 [IX 583, 3-5 K.] καὶ 1, 20 [IX 636, 5 K.]. *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. τόπ.* 3, 1 [XII 605, 11 K.]. *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. γέν.* 6, 1 [XIII 862, 4 K.], κ.ά.

2) σ. 114, 22 G. = σ. 633, 105 Cr.: *ἀμφισμίλην* (ἢ *ἀμφιμήλην*)⁵⁴] Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἔγχ.* 6, 10 [II 574, 9 K.]. *πρβ. καὶ ὁ.π.* 6, 13 [II 581, 9 K.] (: *ἀμφίσμυλον*: ἢ *ἀμφίμηλον*?).

(β) Στον Γαληνὸ κυρίως —ἀλλὰ καὶ σε ἄλλους γιатρούς— ἐντοπίζονται οἱ ὅροι:

53. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σχολιαστεῖ καὶ ἡ φράση (σ. 114, 10-11 G. = σ. 632, 90-92 Cr.): *καὶ τίς μὲν οὕτω διαγνῶναι δξύτατος, τίς δὲ θεραπεῦσαι, ὡς οὕτως εἰπεῖν, ἐπιτεκτικώτατος*; Ἡ πρόταση ὅτι στὴν φράση αὐτὴν πιθανῶς υποκρύπτεται ἀναφορὰ σε γαληνικά συγγράμματα ποὺ στον τίτλο τοὺς περιέχουν τίς λέξεις *διάγνωσης/διαγνωστικός* καὶ *θεραπεία/θεραπευτικός* πρέπει μάλλον νὰ ἀπορριφθεῖ. Ἀπὸ τὰ ευρύτερα συμφραζόμενα τοῦ χωρίου καθίσταται σαφές ὅτι τὸ *διαγνῶναι* σχετίζεται μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν στον πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξεταζόμενη φράση κείμενο καὶ τὰ ὁποῖα κατὰ βάση εἶναι διαγνωστικοῦ περιεχομένου (διαφορὲς νοσημάτων, προκαταρκτικὰ καὶ συνεκτικὰ αἰτία, διαφορὲς καὶ αἰτία συμπτωμάτων κτλ.), ἐνῶ τὸ *θεραπεῦσαι* ἀναφέρεται στὰ ἐπόμενα, ποὺ ἐπίσης στο μεγαλύτερο μέρος τοὺς ἀναφέρονται στὴν θεραπευτικὴ (διαιτητικὴ, χειρουργικὴ καὶ φαρμακολογία). Σημειῶνω τέλος ὅτι γαληνικά συγγράμματα ποὺ θέμα τοὺς ἔχουν τὴν διαγνωστικὴ καὶ τὴν θεραπευτικὴ καὶ στοὺς τίτλους τοὺς μνημονεύονται οἱ σχετικὲς λέξεις εἶναι τὰ ἀκόλουθα: α) διαγνωστικά: *Περὶ τῆς ἐξ ἐνπνίων διαγνώσεως* [VI 832-835 K.] καὶ *Diagnostica* (ἀνέκδοτο· παραδίδεται μόνον λατινικὰ· βλ. Diels, ὁ.π., σ. 139), καὶ β) θεραπευτικά: *Θεραπευτικῆς μεθόδου βιβλία ιδ'* [X 1-1021 K.]. *Θεραπευτικὰ πρὸς Γλαῦκωνα βιβλία β'* [XI 1-146 K.] καὶ *Περὶ διαίτης καὶ θεραπειῶν πρὸς ἀντικένσορα πατρίκιον* (βλ. ὑποσημ. 50).

54. Βλ. τὴν ὑποσημ. 18.

1) σ. 114, 22 G. = σ. 633, 105 Cr.: *σπαθομήλην (σπαθοσμίλην B et Cr.)*⁵⁵. Βλ. Γαλην., *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. τόπ.* 1, 8 [XII 467, 9 K.] και 5, 3 [XII 840, 3 K.]. *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. γέν.* 1, 4 [XIII 381, 4 K.]. *Τῶν Ἱπποκρ. γλ. ἐξήγ.*, στο λήμμα *μήλη πλατεῖη* [XIX 122, 13 K.] και στο λήμμα *στρογγύλον μήλην* [XIX 141, 12 K.]. Επίσης, βλ. Σωρ., *Π. γυν.* 3, 11, 5 [CMG IV 101, 7]. Αέτ., *Λόγ. Ιατρ.* 8, 16 [CMG VIII 2, σ. 427, 2], 8, 48 [CMG VIII 2, σ. 471, 15] και 16, 79 [σ. 126, 13 Ζερβός].

2) σ. 114, 22 G. = σ. 633, 105 Cr.: *μηλωτίδα*] Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 6, 10 [II 574, 10 K.] και 6, 13 [II 581, 10 K.]. *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. τόπ.* 3, 1 [XII 603, 5-6 και 12 K.· 617, 10 και 660, 16 K.], 3, 3 [XII 691, 16 K.], 4, 8 [XII 741, 6 K.], κ.ά. Βλ., επίσης, Δισκουρ., *Π. ὕλ. Ιατρ.* 1, 73 [I 73, 19 Wellmann], 1, 105 [I 98, 23 W.]. *Π. ἀπλ. φαρμ.* 1, 50 [III 169, 2 W.] και 1, 56 [III 173, 8 W.], κ.ά. Σωρ., *Π. σημ. καταγμ.* 2 [CMG IV 155, 13], 3 [CMG IV 155, 30], 11 [CMG IV 156, 27]. Αλέξ. Τραλλ., *Θεραπ.* 3, 1 [II 77, 5 Puschmann], 3, 2 [II 81, 26 P.], κ.ά. Παύλ. Αιγιν., *Ἐπιτ. Ιατρ.* 3, 23, 1 [CMG IX, 1, σ. 188, 18 και σ. 189, 4], κ.ά. Πρβ. και Αέτ., *Λόγ. Ιατρ.* 5, 125 [CMG VIII 2, σ. 102, 11], 6, 81 [CMG VIII 2, σ. 227, 1], κ.ά.⁵⁶

3) σ. 144, 23 G. = σ. 663, 106 Cr.: *και βρόχους παντοδαπούς, οἶον τὸν λυκῶνυμον (λυκ- B et G.: Λυκ- Cr.)*⁵⁷ *λέγουσιν*⁵⁸. Προφανώς ο Μιχαήλ Ιταλικός αναφέρεται στον βρόχον που ονομαζόταν *λύκος*: βλ. Γαλην., *Π. χρ. μορ.* 7, 14 [III 574, 3-5 K. = I 417, 6-7 Helmreich]. [Γαλην.], *Π. ἐπιδέσμ.* 89 [XVIII/2 818, 11-12 K.]. Οριβ., *Ἱατρ. συν.* 48, 7 [CMG VI 2, 1, σ. 265, 6-19] και CHG I 283, 11 και 284, 7⁵⁹.

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπ' όψη τα όσα προέκυψαν από την παραπάνω μελέτη της μονωδίας *ἐπὶ τῷ ἄκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆ* μπορούμε να συμπεράνουμε (α) Όσον αφορά την σχέση του Μιχαήλ Ιταλικού με τον Γαληνό:

1) Η μαρτυρία του Μιχαήλ Ιταλικού για την γνώση από μέρους του των γαληνικών συγγραμμάτων πρέπει να γίνει ανεπιφύλακτα δεκτή, αφού δεν πρόκειται για απλή ρητορική αναφορά. Η γνώση αυτή τεκμηριώνεται από την

55. Βλ. την υποσημ. 17.

56. Στον Αέτιο η *μηλωτίς* απαντά ως *μηλωτρίς* και *μηλωτρίδιον*: επίσης, το *μηλωτρίς* απαντά στον Γαληνό, *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. τόπ.* 3, 1 [XII 657, 14 K.]. *Τῶν Ἱπποκρ. γλ. ἐξήγ.*, στο λήμμα *ἀπυρομήλη* [XIX 85, 6 K.], κ.α.: βλ. και LSJ⁹, στα λήμματα *μηλωτίς* και *μηλωτρίς*.

57. Βλ. την υποσημ. 20.

58. Βλ. την υποσημ. 21.

59. Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί ο όρος *λυκῶνυμος*. Όπως παρατήρησε και ο Gautier (ό.π., σ. 114, υποσημ. 16) «Ce mot, inconnu des lexicographes, pourrait être une faute du copiste». Το επίθετο *λυκῶνυμος* —δημιούργημα κατά πάσα πιθανότητα του Μιχαήλ Ιταλικού— είναι προφανές ότι συνάπτεται με το ουσιαστικό *βρόχος*: σφάλλει, λοιπόν, ο Gautier (ό.π., «Index Grec», σ. 323), όταν σημειώνει σχετικά με το επίθετο αυτό: «λυκῶνυμος: instrument de chirurgie». Βλ. και την υποσημ. 21.

προηγούμενη αναλυτική εξέταση της μονωδίας του.

2) Τα στοιχεία που προέκυψαν από την παραπάνω εξέταση συμβάλλουν αποφασιστικά στο να καταρτιστεί ο κατάλογος συγκεκριμένων έργων του Γαληνού, που είχε υπ' όψη του ο βυζαντινός λόγιος⁶⁰.

3) Ο Μιχαήλ Ιταλικός πρέπει να γνώριζε το ελληνικό κείμενο των γαληνικών έργων *Περὶ τῶν προκαταρκτικῶν αἰτίων* και *Περὶ τῶν συνεκτικῶν αἰτίων* (και του *De vulneribus*;) που σήμερα μας είναι γνωστά μόνον από τις αραβικές και λατινικές μεταφράσεις τους. Πιθανότατα να γνώριζε και άλλα έργα του *Corpus Galenicum* χαμένα σήμερα (το *Περὶ βρόχων*;).

(β) Όσον αφορά την σχέση του Μιχαήλ Ιταλικού με τον Αρχιγένη. Για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αν ο Ιταλικός γνώριζε άμεσα ή έμμεσα το έργο του Αρχιγένη λήφθηκαν υπ' όψη τα ακόλουθα στοιχεία:

i) Η τύχη των έργων του γιατρού Αρχιγένη, η παράδοσή τους, και γενικά η γνώση μας για το θέμα αυτό, όπως τεκμηριώνεται από τις αρχαίες μαρτυρίες. Από την σχετική έρευνα έχει προκύψει ότι τα έργα του Αρχιγένη πρέπει να χάθηκαν από πολύ ενωρίς. Μόνον για ένα έργο του (;) υπάρχουν μερικές αβέβαιες ενδείξεις για το ότι ίσως σωζόταν έως τον 9ο αιώνα. Έτσι, η παράδοση του Αρχιγένη είναι μόνον αποσπασματική και έμμεση⁶¹.

ii) Η διαπίστωση ότι το έργο του Αρχιγένη το γνωρίζουμε κατά κύριο λόγο μέσω του Γαληνού⁶². Ο Γαληνός όχι μόνον μνημονεύει τον Αρχιγένη και παραθέτει αποσπάσματα από έργα του, αλλά επιπλέον πολλές θεωρίες του βασίζονται στις αντίστοιχες θεωρίες του Αρχιγένη⁶³.

Με βάση, λοιπόν, όσα γνωρίζουμε για την παράδοση του έργου του Αρχιγένη, την σχέση του Αρχιγένη με τον Γαληνό και σε συνδυασμό με τα στοιχεία που προέκυψαν από την μελέτη της μονωδίας αυτής του Μιχαήλ Ιταλικού, μπορούμε να εξαγάγουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

1) Από την μελέτη της μονωδίας δεν προκύπτει κανένα στοιχείο ενδεικτικό για άμεση γνώση του έργου του Αρχιγένη από τον Μιχαήλ Ιταλικό.

2) Επειδή ο Γαληνός, τον οποίο ο Μιχαήλ Ιταλικός γνωρίζει πολύ καλά,

60. Ο κατάλογος αυτός είναι δυνατόν να εμπλουτιστεί, αν αξιοποιηθούν σχετικές πληροφορίες και από άλλα έργα του Μιχαήλ Ιταλικού.

61. Για όλα αυτά βλ. Μαυρουδής, *Ο γιατρός Αρχιγένης* (βλ. υποσημ. 1), σσ. 186-216.

62. Βλ. Μαυρουδής, ό.π., σσ. 89-185. Ο G. Fabricius, *Galens Exzerpte aus älteren Pharmakologen* [Ars medica. Texte und Untersuchungen zur Quellenkunde der Alten Medizin, II, 2], Berlin - New York 1972, σ. 98, υπολογίζει ότι μόνον σε τρία βασικά φαρμακολογικά έργα του Γαληνού (*Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. γέν. βιβλ. ζ'*, *Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. τόπ. βιβλ. ι'* και *Π. ἀντιδ. βιβλ. β'*) παρατίθενται κείμενα του Αρχιγένη που θα γέμιζαν 65 σελίδες των εκδόσεων Teubner.

63. Βλ. ενδεικτικά, M. Wellmann, *Die pneumatische Schule bis auf Archigenes* [Philologische Untersuchungen, 14], Berlin 1895, σ. 163, και F. Kudlien, «Archigenes», *Kl. Pauly* 1 (1964) 507.

μνημονεύει και παραθέτει πολλές φορές αποσπάσματα από το έργο του Αρχιγένη, μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι ο Μιχαήλ Ιταλικός γνώριζε τον Αρχιγένη μέσω του Γαληνού. Η μνεία του ονόματος του Αρχιγένη και η σύγκριση του Μιχαήλ Παντεχνή μαζί του, μπορεί να θεωρηθεί μόνον ως απόρροια της φήμης του αρχαίου γιατρού, που έφτασε στο Βυζάντιο μέσω του Γαληνού⁶⁴.

(γ) Όσον αφορά τον Μιχαήλ Ιταλικό και τους λοιπούς γιατρούς που μνημονεύονται στην μονωδία μπορούμε να υποστηρίξουμε:

1) Ότι ισχύει για τον Αρχιγένη ισχύει και για τον Διοκλή⁶⁵, ο οποίος υπήρξε γιατρός μεγάλης φήμης και μνημονεύεται από τον Γαληνό αρκετές φορές, μερικές μάλιστα μαζί με τον Αρχιγένη⁶⁶.

2) Το άλλο όνομα γιατρού που μνημονεύεται από τον Μιχαήλ Ιταλικό στην εξεταζόμενη μονωδία είναι του Ιπποκράτη. Η περίπτωση όμως του Κώου γιατρού είναι διαφορετική, αφού τα συγγράμματα της ιπποκρατικής συλλογής είναι γνωστά έως σήμερα από την άμεση παράδοση. Το όνομα και τα έργα του μνημονεύονται πολλές φορές από τον Γαληνό, ο Μιχαήλ Ιταλικός όμως πρέπει να τα γνώριζε άμεσα⁶⁷.

Κατακλείοντας το άρθρο αυτό θα μπορούσα να κάνω δύο πρόσθετες παρατηρήσεις:

1) Οι τομείς στους οποίους κατά τον Μιχαήλ Ιταλικό διέπρεψε ο Μιχαήλ Παντεχνής⁶⁸ συγκροτούν τρία βασικά μέρη της ιατρικής, την φυσιολογία, την

64. Επισημαίνεται ότι η μνεία απόψεων του Αρχιγένη και η παράθεση αποσπασμάτων από το έργο του στα βυζαντινά ιατροσόφια προέρχονται, σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία, εξ ολοκλήρου σχεδόν από το έργο του Γαληνού.

65. Το ίδιο ισχύει και για τον γιατρό Ηρόφιλο (4ος/3ος αι. π.Χ.) ο οποίος μνημονεύεται στην επιστολή *Τῷ ἰατρῷ Λειψιώτῃ*, σ. 205, 8-9 G.: *ἐπίστασαι Γαλήνειά τε καὶ Ἡροφίλεια*. Το έργο του Ηροφίλου είχε χαθεί επίσης πολύ ενωρίς για τον γιατρό αυτόν, την τύχη και την παράδοση του έργου του και τα σωζόμενα αποσπάσματα βλ. H. von Staden, *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge 1989. Στην ίδια επιστολή (σ. 205, 10 G.) μνημονεύεται, μεταξύ άλλων, και το όνομα του Ηροδότου· αν πρόκειται για τον γιατρό Ηρόδοτο, όπως πιστεύει ο Gautier (ό.π., σ. 205, υποσημ. 7), τότε πρόκειται και εδώ για έμμεση γνώση των έργων του.

66. Βλ. Γαλην., *Π. κρισ. ήμ* 1, 2 [IX 775, 1-10 K.]· ό.π. 1, 10 [IX 815, 17-816, 3 K.]. Πρβ. και Γαλην., *Υπόμν. εις Ἴπποκρ. Ἐπιόημ. Β* 3, 23 [XVII/1 364, 1-7 K.] = Διοκλή αποστ. 37 Wellmann.

67. Βλ. τα παραθέματα των υποσημ. 11 και 12. Στην ίδια περίπτωση με τον Ιπποκράτη πρέπει να ανήκει και ο γιατρός Σωρανόσ ο Εφέσιος (1ος/2ος αι. μ.Χ.) που μνημονεύεται στην επιστολή *Τῷ ἰατρῷ Λειψιώτῃ*, σ. 205, 7-8 G.: *Οἶδας γάρ και τὰ τοῦ Σωρανοῦ και τὰ τοῦ Ἴπποκράτους*. Το έργο του Σωρανού ο Μιχαήλ Ιταλικός μπορεί να το γνώριζε άμεσα, αφού και σήμερα είναι γνωστό από την άμεση παράδοση.

68. Κι αν ακόμη δεχτούμε ότι ο Μιχαήλ Παντεχνής διέπρεψε σε όσους τομείς απαριθμεί ο Μ. Ιταλικός, αυτό θα έγινε μόνον στην πρακτική εξάσκηση της ιατρικής και όχι με την συγγραφή έργων που αντιστοιχούν σε κάθε έναν από τους τομείς αυτούς. Εξάλλου, από το κείμενο της μονωδίας δεν προκύπτουν στοιχεία για συγγραφική δραστηριότητα του Μιχαήλ Παντεχνή (σε σχέση με την ιατρική).

παθολογία και την θεραπευτική⁶⁹.

2) Ίσως, ακόμη, να μην είναι άτοπο να υποθέσουμε ότι οι τομείς της ιατρικής που απαριθμούνται στην μονωδία, στην πράξη αποτελούσαν τους κύκλους των μαθημάτων που κατ' εξοχήν και με βάση τα αντίστοιχα συγγράμματα του Γαληνού δίδασκε στους μαθητές του ο Μιχαήλ Ιταλικός. Υπέρ της υποθέσεως αυτής συνηγορεί το ακόλουθο χωρίο από τον Λόγον πρὸς τὴν δέσποιναν κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν, σ. 97, 19-25 G.: *Ἱατροὺς δὲ τὰ τῆς φύσεως ἀπόρρητα ἐκδιδάσκειν καὶ καθηγείσθαι τούτοις τῶν βιβλίων Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ ἔχω τε καὶ πρῶτον καὶ νῦν, καὶ καθάπερ περὶ τάλλα, οὕτω δὴ καὶ περὶ τὸ μέρος τοῦτο σπουδάξω, καὶ συρρέουσιν ἐπ' ἐμὲ παντοδαπὰ ἔθνη καὶ φύλα τῶν ἱατρῶν, οἱ μὲν σκελετούς⁷⁰, οἱ δ' ἀνατομάς⁷¹, οἱ δὲ σφυγμῶν τε διαφορὰς⁷² καὶ τὰς ἀπὸ τούτων προγνώσεις⁷³, καὶ ἄλλος ἄλλο, καὶ ἐνὶ λόγῳ τὰ πάντα τῆς ἐπιστήμης ταύτης μετ' ἐμοῦ πολυπραγμονοῦντες⁷⁴. Πιθανότατα στο τελευταίο τμήμα του παραπάνω χωρίου δηλώνονται οι βαθμίδες διδασκαλίας της ιατρικής από τον Μιχαήλ Ιταλικό.*

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

69. Φυσιολογικόν (ανατομική, χρεία μορίων), Παθωνωμονικόν (αίτια, συμπτώματα, νόσοι, διάγνωση, πρόγνωση) και Θεραπευτικόν (φάρμακα, χειρουργική, διαίτα). Για την διάκριση της αρχαίας ιατρικής σε τέσσερα βασικά μέρη (φυσιολογικόν, παθωνωμονικόν, θεραπευτικόν και υγιεινόν) βλ. M. Michler, *Das Spezialisierungsproblem und die antike Chirurgie*, Bern - Stuttgart - Wien 1969, σ. 36. Ὅσον αφορά τις λοιπές διαιρέσεις της ιατρικής (διαφορετικές διακρίσεις των μερῶν της κατὰ σχολή) βλ. Μαυρουδής, ὁ.π., σ. 143, υποσημ. 38 (αρχαίες πηγές και σύγχρονη βιβλιογραφία).

70. Βλ. Γαληνό, *Περὶ ὀστέων τοῖς εἰσαγομένοις* [II 732-778 K.].

71. Βλ. Γαληνό, *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* [II 215-731 K.].

72. Βλ. Γαληνό, *Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν* [VIII 493-765 K.].

73. Βλ. Γαληνό, *Περὶ προγνώσεως σφυγμῶν* [IX 205-430 K.].

74. Επισημαίνω τέλος ότι οι δύο τομείς διδασκαλίας του Μιχαήλ Ιταλικού (ανατομική, σφυγμοί) που μνημονεύονται στο παραπάνω χωρίο συμπίπτουν με αντίστοιχους τομείς που μνημονεύονται στην εξεταζόμενη μονωδία. Αλλά και η οστεολογία η οποία μνημονεύεται ξεχωριστά αποτελεί τμήμα της ανατομικής: βλ. Γαλην., *Π. τῆς τάξ. τῶν ἰδ. βιβλ. πρὸς Εὐγεν.* 2 [XIX 54, 12-14 K. = Galeni scr. min. II 84, 6-8 Mueller]: *καὶ τρίτον, ὃ Περὶ ὀστέων τοῖς εἰσαγομένοις ἐπιγέγραπται, τῆς ἀνατομικῆς πραγματείας ὑπάρχον πρῶτον.*